

ШЕМАЄВ
Олександр Олександрович
здобувач ДНСГБ НААН
(м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПРОФЕСОРА М.В. РЯЗАНЦЕВА (1856–1930)

Висвітлено основні життєві віхи відомого вченого у галузі фізіології тварин, професора М.В. Рязанцева. Узагальнено основні напрями його наукової діяльності.

Освещены основные жизненные вехи известного ученого в области физиологии животных, профессора М.В. Рязанцева. Обобщены основные направления его научной деятельности.

The basic vital landmarks of the acknowledged scientist in field of animal physiology, professor M.V. Ryazantsev. Basic directions his scientific activity were generalized.

Проф. М. В. Рязанцев

Надзвичайно важливе значення для розвитку вітчизняної науки має науковий доробок вчених наукових установ і вищих навчальних закладів України. В цьому контексті всебічне дослідження життя та наукової діяльності одного із видатних вчених, професора Харківського ветеринарного інституту Миколи Володимировича Рязанцева (1856–1930) є безперечно актуальним.

Останнім часом окремі факти з біографії професора М.В. Рязанцева та особливості творчого шляху висвітлювалися журналістом В. Берліном у газетах

України та Росії та в контексті історії розвитку ветеринарної медицини А.Г. Корольовим [1; 7]. Проте до цього часу не підготовлено узагальнюючого комплексного дослідження щодо його наукової спадщини, що посилює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є висвітлення знакових подій життєвого та творчого шляху професора М.В. Рязанцева.

Народився Микола Володимирович Рязанцев в місті Вятка 29 жовтня 1856 року в сім'ї почесного громадянина [1]. Його сім'я володіла фабрикою, якою в подальшому керував його брат Петро Володимирович Рязанцев. Після закінчення 8 класів гімназії та складання іспитів М.В. Рязанцев вступив до ветеринарного відділення Медико-хірургічної академії (Військово-медичної) в Петербурзі.

На розвиток його особистісних та творчих якостей значно вплинуло його спілкування з неординарними відомими особистостями. Слід зазначити, що його сестра Олександра Володимирівна Рязанцева, після закінчення Вищих медичних курсів при Миколаївському госпіталі в Петербурзі, в 1877 р. вийшла заміж за видатного руського художника Віктора Михайловича Васнецова, земляка Рязанцевих [7].

Важливу роль у становленні М.В. Рязанцева як вченого відіграли всесвітньо відомі вчені, зокрема хімік і композитор О.П. Бородін та фізіолог І.П. Павлов.

З літературних та архівних документів відомо, що М.В. Рязанцев в 1881 р. отримав диплом ветеринарного лікаря, після чого займався в хімічній лабораторії професора О.П. Бородіна. З 1882 до 1884 рр. він працював лаборантом професора О.П. Бородіна на Вищих жіночих медичних курсах при Миколаївському госпіталі в Петербурзі. Про їх професійні та неформальні стосунки свідчить подарований М.В. Рязанцеву портрет О.П. Бородіна з надписом: *«Щиро поважному М.В. Рязанцеву на добру пам'ять про наші спільні заняття на Жіночих Лікарських Курсах. Душевно відданий О. Бородін*

4 травня 1884 року». Цей портрет зберігається в музеї Горського державного аграрного університету [7].

Після того, як в 1884 р. Вищі медичні курси при Миколаївському госпіталі в Петербурзі було закрито, М.В. Рязанцев переїжджає до міста Харкова за рекомендацією О.П. Бородіна. В Харкові М.В. Рязанцев протягом року (1884–1885) працює в хімічній лабораторії Харківського університету, під керівництвом професора Г.І. Лагермарка, де виконує експериментальні роботи «О продуктах действия цинк-алкимов на хлорангидрид фталевой кислоты» та «О птомаинах», результати яких були представлені в товаристві фізико-хімічних наук при Харківському університеті [1].

В 1885 р. Вчена рада Харківського ветеринарного інституту затверджує М.В. Рязанцева асистентом кафедри загальної патології та бактеріології, яку очолює знайомий Рязанцеву, ще за часів навчання в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії професор А.О. Раєвський, який в 1884 р. разом із багатьма іншими викладачами та науковцями, після закриття в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії ветеринарного відділення переїхав до Харкова, де обіймає посаду директора Харківського ветеринарного інституту [2]. На посаді асистента М.В. Рязанцев допомагає професору А.О. Раєвському в створенні гігієнічної лабораторії та проводить практичні заняття з гігієни. Результати досліджень як лаборанта гігієнічної лабораторії були опубліковані в збірнику праць Харківського ветеринарного інституту за 1889 та 1890 рр.: «Способы исследования молока» та «Газовый и химический анализы нормальной крови овец и крови овец, зараженных сибирской язвой» [2]. Дослідження «Газовый и химический анализы нормальной крови овец и крови овец, зараженных сибирской язвой» стає основою дисертаційної роботи М.В. Рязанцева для отримання ступеню магістра ветеринарних наук.

В 1892 р. М.В. Рязанцев отримує звання приват-доцента фізіології. Через рік після обрання його було відправлено на один рік у відрядження до Петербурзького Імператорського Інституту Експериментальної медицини для занять в фізіологічній лабораторії професора Павлова та в лабораторії

біологічної хімії професора Ненцького відповідно до рішення Ради Харківського ветеринарного інституту [14].

В своєму звіті Раді Харківського Ветеринарного Інституту за перший рік перебування у відрядженні, М.В. Рязанцев пише про те, що з приїздом до С.-Петербургу у двадцятих числах травня 1893 р. і за представленням пану Опікуну Інституту експериментальної медицини Його Величності Принцу Олександру Петровичу Ольденбурському и пану Директору Інституту, він звернувся з проханням до завідувача фізіологічного відділення проф. І.П. Павлова включити його в число тих, хто займається в лабораторії професора, на що отримав люб'язний дозвіл [14, с. 542].

Відрядження М.В. Рязанцева до Петербурзького Імператорського Інституту Експериментальної медицини стало визначної віхою його наукового і творчого шляху. В звіті Раді Харківського Ветеринарного Інституту, опублікованому в збірнику праць Харківського Ветеринарного Інституту за 1891–1894 рр., вчений повідомляє про його заняття в лабораторії, що вони крім спеціальних робіт з травлення, харчування і кровообігу, полягали у присутності на всіх здійснених в лабораторії операціях та вивисекціях, у безпосередній участі в них, а також в ознайомленні з невідомими для нього методами фізіологічних досліджень. Радою Харківського Ветеринарного Інституту, відряджаючи Рязанцева в Імператорський Інститут Експериментальної Медицини для занять в лабораторіях під заведуванням проф. Павлова и проф. Ненцького, було надано йому право розподілити час між вказаними лабораторіями на власний розсуд. З огляду на це, Рязанцев, будучи найменше знайомий з методами фізіологічних досліджень, увесь час, що був у розпорядженні, присвятив заняттям у лабораторії проф. Павлова [14, с. 548]. Зазначені слова дають підставу стверджувати, що саме відрядження до Петербурзького Імператорського Інституту Експериментальної медицини дозволило М.В. Рязанцеву остаточно визначитись із напрямом наукового шляху – фізіологією тварин. Працюючи та навчаючись під керівництвом професора І.П. Павлова, М.В. Рязанцев робить наступні дослідження «Желудочный сок

кошки», «Азот мочи и пищеварительной железы» та виконує дисертаційну роботу «Пищеварительная работа и выделение азота в моче», на яку посилається І.П. Павлов в шостій та восьмій лекціях в праці «Лекции о работе главных пищеварительных желез» [1].

Співпраця з видатним фізіологом видалася пам'ятною та творчо плідною, а термін перебування М.В. Рязанцева у відрядженні двічі подовжувався. Крім тривалого відрядження до Петербурга, влітку 1894 р. Микола Володимирович Рязанцев перебуває у відрядженні за кордоном для ознайомлення з західноєвропейськими фізіологічними лабораторіями ветеринарних інститутів та інших учбових закладів. Він відвідав Будапешт, Вену, Мюнхен, Штутгарт, Берн, Цюріх, Ліон, Алофорте, Ганновер та Берлін [7].

Повернувшись із відрядження, М.В. Рязанцев за дорученням Ради Харківського ветеринарного інституту, розпочинає читати курс фізіології. Спочатку як приват-доцент, а згодом, після захисту докторської роботи, з 1897 р., як професор. Закордонний досвід та співпраця з видатним фізіологом І.П. Павловим сприяла вдосконаленню науково-освітніх методів, збагаченню методик дослідження, що в цілому сприяло розвитку фізіології тварин.

З 1908 р., залишаючись професором Харківського ветеринарного інституту, М.В. Рязанцев почав викладати на Вищих жіночих курсах Товариства працюючих жінок, де під його керівництвом відкривається фізіологічна лабораторія, в якій його асистентка М.К. Камишанська виконує дослідження «О влиянии низких и высоких температур на ферментативные свойства желудочного сока». Ця робота опублікована в 1913 р. в «Збірнику товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті» [2].

Отриманий закордонний досвід застосовується ним під час будівництва нової фізіологічної лабораторії в Харківському ветеринарному інституті. В 1910 р. було результативно завершено його багаторічне листування з Ветеринарним управлінням та Міністерством народного просвітлення. Про це свідчить виділення коштів зазначеними установами на будівництво нової фізіологічної лабораторії, загальною сумою 22 тисячі карбованців [1].

Збудована фізіологічна лабораторія, яка складалася з кімнати підготовчої до лекцій, фізичної кімнати, хімічної кімнати, професорської кімнати з бібліотекою, асистентської кімнати, зали для практичних занять студентів розрахованої на 30 місць, операційної кімнати, передопераційної, приміщення для прооперованих тварин, акваріума та тераріуму, фотографічної кімнати при лабораторії та лекційної зали на 250 місць. Нова фізіологічна лабораторія була пристосована для роботи у різних напрямках, що дозволило вченим та студентам провести численні дослідження, результати кращих з яких було опубліковано в «Збірнику праць Харківського ветеринарного інституту», в журналах «Русский врач», «Ветеринарный врач».

У фізіологічній лабораторії, яку очолював професор М.В. Рязанцев, працював та проводив ґрунтовні дослідження майбутній академік Олександр Володимирович Палладін, відомий фізіолог Борис Петрович Бабкін, який навчався у академіка І.П. Павлова та професора М.В. Рязанцева [1].

Важливою віхою у житті та науково-освітній діяльності професора М.В. Рязанцева стало його призначення бібліотекарем у 1904 р. Радою Харківського ветеринарного інституту, а згодом редактором збірки праць Харківського ветеринарного інституту [11]. На той час у вищих навчальних закладах працювати в бібліотеці мали право тільки професори. Про це свідчить Положення, в якому зазначено про те, що за діючим положенням про Харківський і Юр'ївський ветеринарні інститути на посаді бібліотекаря має перебувати професор, якого вибирає Рада на 2 роки, з винагородою в 150 руб. із штатної суми [11, с. 52]. Проте М.В. Рязанцев очолював бібліотеку протягом багатьох років і докладав значних зусиль щодо розкриття книжкового складу й змісту фондів бібліотеки в спеціальних виданнях, сприяв розвитку комплектування та книгообміну з провідними галузевими установами світового рівня. Тільки за 1906 р. бібліотека Харківського ветеринарного інституту в результаті книгообміну одержала 16 назв російських, 44 німецьких, 17 французьких та 2 англійських журналів. Великою заслугою професора М.В. Рязанцева є складання систематичного бібліотечного каталогу,

розпочато в 1905 р. Згодом, було вирішено призначити тимчасового помічника бібліотекаря з числа студентів та оплатою 25 карбованців на місяць. Усі роботи з перевірки, поповнення та створення каталогу відповідно до 16 розділів були визначені й втілені професором та його помічником – студентом В. Мануїловичем [11]. Особливість каталогу полягає в тому, що він об'єднував літературу у розділ природничих та прикладних наук, яка пов'язана безпосередньо з галуззю. Про це свідчать звіти про діяльність бібліотеки Харківського ветеринарного інституту та публікації вченого, які детально розкривають роботу бібліотеки того часу. Пізніше, згідно із новим статутом, бібліотекарем обиралась особа, що не належить до складу викладачів. Але М.В. Рязанцев не залишає бібліотечну справу, а продовжує її вже на посаді голови бібліотечної комісії [1].

Виконання з 1904 р. М.В. Рязанцевим функції редактора збірки праць Харківського ветеринарного інституту паралельно з науково-викладацькою та бібліотечною діяльністю за дорученням вченої ради інституту, сприяло публікації результатів досліджень не тільки відомих вчених, але й студентів [1]. Саме за його підтримки студенти мали змогу активно включатися в наукові комунікації. Надзвичайна цінність видань того часу полягає ще й в тому, що матеріал викладався паралельно кількома мовами, зокрема російською, німецькою та французькою.

В 1911 р. М.В. Рязанцева запрошують читати лекції з фізіології до Ново-Олександрівського інституту сільського господарства та лісівництва. В цей період він мав вийти на пенсію, але Рада Харківського ветеринарного інституту укладає з ним нову угоду терміном ще на 5 років (1912–1917). У цей період він спрямовує свою наукову діяльність на удосконалення методів вивчення фізіології тварин, здійснює керівництво науково-дослідними роботами студентів. Зокрема, в 1915 р. в «Збірнику праць Харківського ветеринарного інституту» публікуються дослідження професорського стипендіата Н.Г. Поніровського «К вопросу о содержании диастатического фермента в слюнных железах птиц» [9] та «Об иннервации совершенно изолированного

сердца», які було проведено під керівництвом професора М.В. Рязанцева в фізіологічній лабораторії Харківського ветеринарного інституту Імператора Миколи I [10].

Царський уряд високо оцінив заслуги професора М.В. Рязанцева в галузі науки. Його було нагороджено орденом Святого Володимира IV ступеня, орденом Святої Анни II та III ступенів, орденом Святого Станіслава II ступеня, срібною медаллю в пам'ять царювання імператора Олександра III. Також йому було пожалувано чин дійсного статського радника.

Після революції 1917 р. професор М.В. Рязанцев проводить науково-дослідницьку роботу з фізіології спільно з Військово-медичною академією робітничо-селянської Червоної Армії.

В 1920 р. розпочинається новий етап в житті і творчості професора М.В. Рязанцева. Це пов'язано з його переїздом до Владикавказу. Своє рішення залишити Харків М.В. Рязанцев пояснює тим, що в 1920 г. восени він отримав пропозицію очолити кафедру фізіології у Владикавказькому політехнічному інституті, яке й прийняв за тими ж міркуваннями, що тут у молодому, тільки не заснованому навчальному закладі на ньому не буде тієї напруженої роботи, яка вимагалася при наявності молодших і тому більш енергійних асистентів, достатньо підготовлених, до того ж, до викладацької діяльності. Про що і було доведено Раді ще в 1915 р., коли минуло 30 років викладацької діяльності Рязанцева [7].

Про останній період його творчого шляху в статті «Владикавказ: начало двадцатых» зазначається про те, що ще за 25 років до встановлення радянської влади неодноразово піднімалося питання про відкриття вищого навчального закладу у Владикавказі, але це рішення постійно відкладалося. І лише в 1918 р. у приміщенні реального училища було нарешті відкрито перший Владикавказький політехнічний інститут. До 1921 р. в інституті працювали: учень академіка І.П. Павлова професор Н.В. Рязанцев, професор І.Г. Єсьман (перший ректор інституту), В.Ф. Раздорский, С.А. Гатцев, В.К. Покровський, М.Н. Соколов, М.К. Дукельський та ін. [7]. Кафедра фізіології в Горському

політехнічному інституті була створена 1 жовтня 1920 р. у зв'язку зі згодою на переїзд до Владикавказу професора М.В. Рязанцева [7].

Оцінюючи його попередню діяльність, Рада зі справ вищих навчальних закладів РРФСР на своєму засіданні 10 вересня 1921 р. відмічає науково-педагогічну діяльність М.В. Рязанцева, а саме, що 40 років викладацького досвіду у вищих навчальних закладах Росії, співробітник професорів Діаніна, Бородіна, Павлова та інших має 8 самостійних досліджень та 14 досліджень виконано під його безпосереднім керівництвом [7]. За час перебування в Горському політехнічному інституті під керівництвом професора М.В. Рязанцева було виконано численні дослідження щодо впливу ряду гормонів на організм тварин. Зокрема, під його керівництвом студент та препаратор фізіологічної лабораторії А.П. Окладнов здійснив роботу з гістології молочної залози та складу молока буйволиць. Крім дослідницької роботи професор М.В. Рязанцев займався перекладом на російську мову закордонних наукових праць, присвячених фізіології.

У Горському політехнічному інституті професор М.В. Рязанцев також турбується й про розвиток бібліотеки. Його обирають членом бібліотечної редакційної комісії. Завдяки активній участі М.В. Рязанцева бібліотека Горського політехнічного інституту, що нараховувала в 1918 р. 3350 томів, в 1928 р. мала фонд, що перевищував 18 тисяч томів, виписувалось 26 російських та 25 іноземних журналів [1].

Помер Микола Володимирович Рязанцев в серпні 1930 р. на 74 році життя та був похований на території Горського ветеринарного інституту, навпроти бібліотечного корпусу. Рішенням Ради інституту в тому ж році, фізіологічній лабораторії було присвоєно ім'я заслуженого професора М.В. Рязанцева.

Після смерті Миколи Володимировича Рязанцева, керівництво фізіологічною лабораторією та ведення курсу фізіології було доручено доценту А.П. Окладнову, який працював з 1923 р. препаратором фізіологічної лабораторії, а з 1925 р. асистентом професора М.В. Рязанцева [7]. Один із

численних вихованців професора М.В. Рязанцева, відомий фізіолог А. А. Данілов (співробітник Фізіологічного інституту ім. І.П. Павлова, учень академіка Л.А. Орбелі, автор дисертації «Нові данні к фізіології гіпофізу» М., Л., 1941) через багато років згадує професора М.В. Рязанцева, що той не дивлячись на свій вже похилий вік, вражав їх, студентів, своєю великою життєстверджуючою силою та виключною любов'ю до людей. Студентство любило Миколу Володимировича. Зазвичай, ще до початку занять, його можна було зустріти біля входу в інститут, в оточенні студентської молоді, з якою він шуткував і проводив бесіду, як рідни батько. Маючи широкий кругозір знань, він був легко доступним та скромним. Його авторитет в інституті був незаперечний [7].

Отже професор М.В. Рязанцев був надзвичайною особистістю, мав різноаспектні інтереси. Досліджуючи фізіологію тварин він вніс вагомий внесок у розвиток ветеринарної медицини. Разом з тим, слід зазначити, що нагальним є продовження вивчення його життєвого та творчого шляху. Зокрема перспективним є виявлення додаткових фактів та результатів його перебування на стажуванні у лабораторії відомого фізіолога, професора І.П. Павлова та його наукових контактів під час зарубіжного відрядження.

Список використаної літератури

1. Берлин В. Ученик Павлова / В. Берлин // *Новости Украины*. – 2009. – 29 сент.
2. *В Обществе ветеринарных врачей* : [очеред. собрание : физиол. опыты проф. Ветеринар. ин-та Н.В. Рязанцева и его учеников] // Харьков. Губерн. Ведомости. – 1913. – 20 нояб.
3. Дианин С. А. Бородин : жизнеописание, материалы и документы / С. А. Дианин. – М., 1960.
4. *Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років*. – Х. : Золоті сторінки, 2006. – 500 с.
5. Иванов М. Ф. Отзыв о работе «Опыт санитарного исследования харьковского продажного молока», представленный под девизом : «Делу пищевой санитарии у нас уделяется слишком мало внимания» / М. Ф. Иванов, Н. В. Рязанцев // Сб. тр. Харьк. вет. ин-та. – Х., 1911. – Т. 9, вып. 6. – С. 64–67.
6. Квасов Д. Г. Физиологическая школа И. П. Павлова : портреты и характеристики сотрудников и учеников / Д. Г. Квасов, А. К. Федорова-Грог. – М. : Наука, 1967. – 298 с.

7. *Музей Горського державного аграрного університету* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gorskigau.ru/kulture/muzei.html>
8. *Павлов И. П.* Лекции о работе главных пищеварительных желез. [1-я публ. 1897 г.] / И. П. Павлов. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949.
9. *Понировский Н. Г.* К вопросу о содержании диастатического фермента в слюнных железах птиц / Н. Г. Понировский // Сб. тр. Харьк. вет. ин-та. – Х., 1915. – Т. 13, вып. 1, 2, 3 и 4. – С. 1–5.
10. *Понировский Н. Г.* Об иннервации совершенно изолированного сердца / Н. Г. Понировский // Сб. тр. / Харьк. вет. ин-т. – Х., 1915. – Т. 13, вып. 1, 2, 3 и 4. – С. 1–13.
11. *Рязанцев Н. В.* Отчет проф. Рязанцева по библиотеке Харьковского Ветеринарного Института за 1906 год / Н. В. Рязанцев. – Х. : [Б.и., 1907]. – 11 с.
12. *Рязанцев Н.* Способы исследования молока / Н. Рязанцев // Сб. тр. Харьк. вет. ин-та за 1889 и 1890 годы. – Х. : ХВИ, 1891. – Т. 3. – С. 49–125.
13. *Рязанцев Н.* Газовый и химический анализы нормальной крови овец и крови овец, зараженных сибирской язвой / Н. Рязанцев // Сб. тр. Харьк. вет. ин-та за 1889 и 1890 годы. – Х. : ХВИ, 1891. – Т. 3. – С. 547–619.
14. *Рязанцев Н.* Отчет Совету Харьковского Ветеринарного Института / Н. Рязанцев // Сб. тр. Харьк. вет. ин-та за 1891 и 1894 годы. – Х. : ХВИ, 1895. – Т. 4. – С. 533–564.